

۲۰۸۹۷۲۹

۱۴۰۲/۱۲/۱۵

روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی

ویرایش هفتم

تألیف:

دکتر عزت‌الله نادری

استاد دانشگاه تربیت معلم - استاد واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی

استاد افتخاری دانشگاه دیکن استرالیا (۲۰۱۸ - ۲۰۰۶)

و

دکتر مریم سیف‌نراقی

استاد دانشگاه علامه طباطبائی - استاد واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی

استاد افتخاری دانشگاه دیکن استرالیا (۲۰۱۸ - ۲۰۰۶)

اربابان
نشر اسراران

روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی (ویرایش هفتم)، مؤلفان: دکتر عزت‌الله نادری و دکتر مریم سیف نراقی. - تهران: ارسباران، ۱۳۹۸.
[بیست و شش] ۲۶۲ ص. - مصور

ISBN : 978-600-7385-56-2

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
یادداشت: ویراست اول این کتاب در سال ۱۳۵۹ تحت عنوان «روش‌های تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر آموزش و پرورش» از مریم سیف نراقی و عزت‌الله نادری منتشر شده است.
عنوان دیگر: روش‌های تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر آموزش و پرورش
موضوع: علوم انسانی - روش‌شناسی.
شناسه افزوده: سیف نراقی، مریم، ۱۳۲۷ -
رده‌بندی کنگره:
رده‌بندی دیویی:
شماره کتابشناسی ملی:

بیایید به حقوق دیگران احترام بگذاریم

مخاطب عزیز، خواننده گرامی، این کتاب حاصل دسترنج چندین‌ساله مترجم و ناشر است. تکثیر آن به هر شکل و میزانی، بدون اجازه از ناشر و مؤلف، و خرید و فروش آن کاری نادرست، غیرقانونی، و غیرشرعی است. پیامد این عمل ناصواب موجب می‌آید اعتمادی در فضای نشر و فروش کتاب می‌شود و می‌تواند زمینه‌ساز محیطی ناسالم جهت بی‌ارزش کردن زحمات و استعدادهای فعالان فرهنگی و اقتصادی در جامعه شود که در نهایت، به زیان خود شما و فرزندان شما خواهد شد.

سایت

www.Ravabook.ir

ارِسْباران
ناشر ارسباران

پست الکترونیکی

panahir91@yahoo.com

روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی (ویرایش هفتم)

مؤلفان: دکتر عزت‌الله نادری و دکتر مریم سیف نراقی

ناشر: نشر ارسباران

نوبت چاپ: نوزدهم، زمستان ۱۴۰۲

تعداد صفحات: ۲۸۸ صفحه

شمارگان: ۲۲۰۰

صحافی: چاوش

چاپ: شاهین

لیتوگرافی: طیف‌نگار

ISBN : 978-600-7385-56-2

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۷۳۸۵ - ۵۶ - ۲

مرکز پخش: تهران - خیابان زرتشت غربی، بین خیابان پنجم و ششم، پلاک ۶۳

تلفکس: ۸۸۹۶۲۷۰۷

۸۸۹۶۵۲۲۸

۸۸۹۶۷۷۰۴

تلفن: ۹ - ۸۸۹۷۳۳۵۸

فهرست مطالب

پیشگفتارها (شامل هشت مورد) سیزده

فصل اول : مفاهیم اساسی ۱

- ۱ مقدمه
- ۱ پاسخ سؤالهای اساسی
- ۵ آموزش عالی و رابطه آن با تحقیق
- ۶ هدفهای ویژه آموزش عالی
- ۷ خلاصه
- ۸ برای اندیشیدن

فصل دوم : مقدمه‌ای بر تحقیق علمی ۹

- ۹ مقدمه
- ۱۰ تعریف نظریه
- ۱۱ تعریف تحقیق
- ۱۲ تحقیق بنیادی
- ۱۲ تحقیق کاربردی
- ۱۳ تعریف فرض، انواع و کاربرد آنها
- ۱۸ ویژگیهای تحقیق علمی
- ۱۸ ۱- افزایشی بودن
- ۱۸ ۲- تجربی بودن
- ۱۹ ۳- نظم داشتن
- ۱۹ ۴- تعمیم‌پذیری
- ۱۹ ۵- تخصص‌طلبی

۶- دقت و صحت در مشاهده و توصیف	۱۹
۷- منطقی و عینی بودن	۲۰
۸- صبر طلبی	۲۰
۹- جرأت طلبی	۲۰
۱۰- دقت طلبی در تحقیق	۲۰
خلاصه	۲۱
برای اندیشیدن	۲۲

فصل سوم: انتخاب و تنظیم موضوع تحقیق

مقدمه	۲۳
انتخاب موضوع تحقیق	۲۵
منابع و مراجع برای انتخاب موضوع تحقیق	۲۶
الف - استفاده از تجارب	۲۶
ب - استنتاج از نظریه‌ها	۲۷
ج - استفاده از متون مربوط به موضوع	۲۸
د - تفکر یا تخیل خلاق	۲۸
بیان موضوع تحقیق	۲۹
اشتباهات رایج در تنظیم موضوع تحقیق	۳۰
انواع محدودیت‌ها در تحقیق	۳۱
فهرستی از زمینه‌های موجود در آموزش و پرورش که برای انتخاب موضوع تحقیق مفید است	۳۲
الف - زمینه‌های عمومی آموزش	۳۲
ب - زمینه‌های آموزشی خاص	۳۲
ج - زمینه‌های وابسته به آموزش	۳۳
خلاصه	۳۴
برای اندیشیدن	۳۴

فصل چهارم: روش‌های انجام تحقیق

مقدمه	۳۵
تحقیق تاریخی	۴۱

۴۲	الف - نظرات مخالف.....
۴۲	ب - نظرات موافق.....
۴۳	ویزگیهای تحقیق تاریخی.....
۴۴	مراحل مختلف تنظیم تحقیق تاریخی.....
۴۵	تحقیق توصیفی.....
۴۶	نمونه.....
۴۷	ویزگیهای تحقیق توصیفی.....
۴۷	مراحل مختلف تنظیم تحقیق توصیفی.....
۴۸	تحقیق تداومی و مقطعی.....
۴۸	ویزگیهای تحقیق تداومی و مقطعی.....
۵۰	مراحل مختلف تنظیم تحقیق تداومی و مقطعی.....
۵۱	تحقیق موردی و زمینه‌ای.....
۵۱	نکات مثبت تحقیق موردی و زمینه‌ای.....
۵۱	نارسایی‌های تحقیق موردی و زمینه‌ای.....
۵۲	ویزگی‌های تحقیق موردی و زمینه‌ای.....
۵۲	مراحل مختلف تنظیم تحقیق موردی و زمینه‌ای.....
۵۳	تحقیق همبستگی یا همخوانی.....
۵۴	ویزگیهای تحقیق همبستگی یا همخوانی.....
۵۴	محدودیت‌های تحقیق همبستگی یا همخوانی.....
۵۴	مراحل مختلف تحقیق همبستگی یا همخوانی.....
۵۵	تحقیق علّی یا پس از وقوع.....
۵۶	ویزگی تحقیق علّی یا پس از وقوع.....
۵۶	نکات مثبت تحقیق علّی یا پس از وقوع.....
۵۶	نارسایی‌های تحقیق علّی یا پس از وقوع.....
۵۷	مراحل مختلف تنظیم تحقیق علّی یا پس از وقوع.....
۵۸	تحقیق تجربی حقیقی.....
۵۹	گروه‌های تجربی و شاهد در تحقیق تجربی.....
۵۹	متغیرهای مستقل و وابسته.....
۶۰	متغیرهای نامربوط یا ناخواسته.....
۶۰	روشهای معمول برای کنترل متغیرهای نامربوط یا ناخواسته.....
۶۱	ویزگیهای تحقیق تجربی حقیقی.....

۶۴	مراحل مختلف تنظیم تحقیق تجربی حقیقی
۶۵	تحقیق نیمه تجربی
۶۶	ویژگیهای تحقیق نیمه تجربی
۶۶	مراحل مختلف تنظیم تحقیق نیمه تجربی
۶۷	تحقیق عملی (در آموزش و پرورش)
۶۸	ویژگیهای تحقیق عملی (در آموزش و پرورش)
۶۹	مراحل مختلف تنظیم تحقیق عملی (در آموزش و پرورش)
۷۰	تحقیق مشارکتی
۷۰	چند اصطلاح، ناظر بر یک روش انجام تحقیق
۷۰	نکاتی چند درباره تحقیقات غیر تجربی
۷۱	سطوح تحقیقات
۷۲	سطح نخست: تحقیقات سطحی یا توصیفی
۷۳	سطح دوم: تحقیقات نیمه عمیق یا همبستگی و همخوانی
۷۵	سطح سوم: تحقیقات عمیق یا علت یاب
۷۶	تحقیقات تجربی و علی یا پس از وقوع
۷۶	تحقیقات تداومی و مقطعی
۷۷	تحقیقات زمینه‌ای و موردی
۷۸	خلاصه
۸۱	فعالیت‌های پیشنهادی

فصل پنجم: عدم کنترل عوامل ناخواسته و کاهش روایی در تحقیقات تجربی — ۸۵

۸۵	مقدمه
۸۶	عوامل هشتگانه مؤثر بر روایی داخلی طرح‌های تحقیق تجربی
۸۶	۱- عامل تاریخ
۸۷	۲- عامل بلوغ
۸۷	۳- عامل آزمون
۸۸	۴- وسایل اندازه‌گیری
۸۸	۵- بازگشت آماری
۸۹	۶- تمایلات و تعصبات گزینش
۸۹	۷- اثر آفت آزمودنی‌ها

۹۰	۸- کنش متقابل بین گزینش و بلوغ، گزینش و تاریخ و مانند آنها
۹۱	عوامل پنج‌گانه مؤثر بر روایی طرح‌های تحقیق تجربی
۹۱	۱- اثر کنش متقابل حاصل از تعصبات و تمایلات گزینش و متغیر مستقل
۹۲	۲- اثر آزمون مقدماتی بر متغیر مستقل
۹۲	۳- اثر روش‌های تجربی بر متغیر مستقل
۹۳	۴- تداخل چند متغیر مستقل
۹۳	۵- روایی خارجی طرح‌های تحقیق تجربی
۹۳	خلاصه

فصل ششم: انواع طرح‌های تحقیق تجربی ————— ۹۵

۹۵	مقدمه
۹۶	طرح‌های تجربی مقدماتی
۹۷	۱- طرح آزمون نهایی و یک گروه آزمودنی
۹۸	۲- طرح آزمون مقدماتی و نهایی و یک گروه آزمودنی
۹۹	۳- طرح آزمون نهایی و گروه شاهد
۱۰۰	طرح‌های تجربی حقیقی
۱۰۱	۱- طرح آزمون مقدماتی و نهایی با گروه شاهد و استفاده از گزینش تصادفی
۱۰۲	۲- طرح آزمون نهایی با گروه شاهد و استفاده از گزینش تصادفی
۱۰۴	۳- طرح چهار گروه سالمون با استفاده از گزینش تصادفی
۱۰۸	طرح‌های نیمه تجربی
۱۰۹	۱- طرح آزمون مقدماتی و نهایی با گروه شاهد و بدون استفاده از گزینش تصادفی
۱۱۳	۲- طرح چند آزمون مقدماتی و نهایی منظم زمانی و یک گروه آزمودنی
۱۱۶	۳- طرح چند آزمون مقدماتی و نهایی منظم زمانی با گروه شاهد
۱۱۷	خلاصه

فصل هفتم: نمونه‌گیری و چگونگی آن در تحقیقات علوم انسانی ————— ۱۲۳

۱۲۳	مقدمه
۱۲۵	تعریف نمونه
۱۲۵	۱- مطابقت نمونه با اهداف تحقیق
۱۲۶	۲- رعایت انصاف و عدم اعمال غرض در گزینش نمونه

۳- عوامل مؤثر در تعیین حجم یا اندازه نمونه	۱۳۱
خلاصه	۱۳۸

فصل هشتم: روشهای جمع‌آوری داده‌ها _____ ۱۳۹

مقدمه	۱۳۹
جمع‌آوری داده‌ها از طریق مشاهده	۱۴۰
انواع مشاهده	۱۴۳
معایب روش مشاهده	۱۴۴
محاسن روش مشاهده	۱۴۴
نکاتی که رعایت آنها اعتبار روش مشاهده را بالا می‌برد	۱۴۵
جمع‌آوری داده‌ها از طریق مصاحبه	۱۴۵
انواع مصاحبه	۱۴۶
محاسن روش مصاحبه	۱۴۸
معایب روش مصاحبه	۱۴۸
نکاتی که رعایت آنها اعتبار روش مصاحبه را بالا می‌برد	۱۴۹
جمع‌آوری داده‌ها از طریق پرسشنامه	۱۵۰
انواع پرسشنامه	۱۵۱
نکاتی که رعایت آنها اعتبار پرسشنامه را بالا می‌برد	۱۵۲
جمع‌آوری داده‌ها از طریق استفاده از کتابخانه	۱۵۲
آشنایی با شیوه و سبک چیدن کتابها در کتابخانه	۱۵۳
کارت یا برگ شناسایی کتاب	۱۵۴
نکات مهم در استفاده از کتابخانه	۱۵۵
چگونگی تعیین تاریخ تحریر کتابها و نوشته‌های قدیمی در مطالعات تاریخی	۱۵۵
خلاصه	۱۵۷

فصل نهم: تفاوتها و تشابهات تحقیقات کمی و کیفی _____ ۱۵۹

مقدمه	۱۵۹
۱- تفاوت و تشابه در هدف و مأموریت	۱۶۰
۲- تفاوت و تشابه در ساختار طرح تحقیق	۱۶۱
۳- تفاوت و تشابه در جریان اجرا	۱۶۴

۱۶۶	۴- تفاوت و تشابه در نتایج و کاربرد آنها.....
۱۶۷	مراحل انجام پژوهش کیفی استرن و نقد آن.....
۱۶۸	نقد و بررسی مراحل پیشنهادی استرن
۱۶۸	خلاصه.....

فصل دهم: مقالاتی در باب برخی ابهامات در تحقیق و مفاهیم مرتبط ——— ۱۶۹

۱۶۹	مقدمه.....
۱۷۱	تحقیق علمی، علم، اخلاق، و رابطه آنها.....
۱۷۳	نکاتی چند درباره رویکرد، نوع‌بندی و روش انجام تحقیق.....
۱۷۸	تحقیقات کمی و کیفی: مناقشه‌ای بیهوده.....
۱۸۴	توضیحاتی در خصوص ارزشیابی، تفاوت و تشابه آن با تحقیق، تحلیل محتوا و ارزیابی.....
۱۸۷	خلاصه.....

فصل یازدهم: طرز تهیه و نوشتن رساله یا پایان‌نامه تحصیلی ——— ۱۸۹

۱۸۹	مقدمه.....
۱۹۰	اصول تنظیم و تدوین مطالب در پایان‌نامه.....
۱۹۰	صفحه‌عنوان یا روی جلد پایان‌نامه.....
۱۹۱	پیشگفتار، تشکر و قدردانی.....
۱۹۲	چکیده.....
۱۹۲	فهرست مطالب.....
۱۹۴	فهرست جدول‌ها و شکل‌ها.....
۱۹۵	فصل اول - طرح تحقیق.....
۱۹۸	فصل دوم - سابقه موضوع تحقیق.....
۲۰۰	فصل سوم - روش انجام تحقیق.....
۲۰۵	فصل‌های چهارم و پنجم: یافته‌ها و تجزیه و تحلیل آنها.....
۲۰۵	فصل ششم - خلاصه تحقیق و پیشنهادها.....
۲۰۶	پیشنهادها.....
۲۰۷	فهرست منابع.....
۲۰۸	پیوست.....

۲۰۹		اصول نوشتن مطالب در پایان‌نامه
۲۰۹		واژه‌بندی
۲۱۰		نشانه‌گذاری
۲۱۳		اصول استفاده از منابع و مآخذ در پایان‌نامه
۲۱۴		الف - نقل قول مستقیم
۲۱۵		ب - نقل قول غیر مستقیم
۲۱۶		خلاصه

فصل دوازدهم: چگونگی ارزشیابی مقالات، گزارشات و رسالات تحقیقی — ۲۱۷

۲۱۷		مقدمه
۲۱۸		بخشهای مهم تحقیق
۲۲۵		عنوان گزارش یا رساله تحقیقی
۲۲۶		چگونگی بیان و شرح مسئله و موضوع تحقیق
۲۲۶		فرض یا فرض‌های تحقیق
۲۲۶		ویژگیهای مفروض بر جامعه تحقیق
۲۲۷		محدودیت‌های موضوع تحقیق
۲۲۷		واژه‌ها و اصطلاحات مهم
۲۲۷		سابقه موضوع تحقیق
۲۲۸		روش تحقیق
۲۲۸		نمونه، و روش نمونه‌گیری
۲۲۸		روش جمع‌آوری داده‌ها
۲۲۹		روش آماری و تحلیلی داده‌ها
۲۲۹		نتایج و جمع‌بندی آنها
۲۲۹		گزارش تحقیق
۲۳۰		خلاصه

۲۳۳ منابع

۲۳۳		الف - منابع به زبان فارسی
۲۳۴		ب - منابع به زبان انگلیسی

پیوست ۱: فیش ثبت مطالعات ————— ۲۴۱

۲۴۱	راهنمای ثبت و ضبط مطالعات و تحقیقات
۲۴۱	اهمیت مطالعه
۲۴۱	ویژگیهای مطالعهٔ نمریخس
۲۴۲	ضرورت ثبت مطالعات
۲۴۲	روشهای ثبت
۲۴۲	روش کار با فیش
۲۴۴	مفهوم و کاربرد مندرجات فیش ثبت مطالعات
۲۵۰	نحوهٔ نگاهداری فیش‌ها
۲۵۰	تذکرات لازم

پیوست ۲: نمونه‌ای از جدول برآورد حجم یا اندازه نمونه از جامعه مادر ————— ۲۵۱

پیوست ۳: برداشتهای آموزشی و تربیتی از مطالعهٔ هفت پیشگفتار ————— ۲۵۳

پیشگفتار نخست

محقق مؤمن و متعهد در تمام مراحل تحقیق به فکر آزمودن فرض خود است، نه اثبات آن.

«مؤلفان»

الگو و ماهیت تحقیق علمی دو علوم انسانی و تربیتی، از علوم مادی و فیزیکی گرفته شده و هدف آن «حقیقت‌یابی» و «فهم‌جویی در کُنه مطلب» بوده و هست. به عبارت دیگر، تحقیق را می‌توان کوشش‌هایی سازمان‌یافته تلقی کرد که محقق را در روشن‌سازی حقیقت یک موضوع، یاری می‌کند. گاهی، محقق «واقعیت»، یعنی «آنچه که هست» را بر می‌گزیند و از طریق یک سلسله تلاش‌ها، به نام «تحقیق» به دنبال درک «حقیقت» آن، یعنی «آنچه که باید باشد» کاوش می‌کند.

کاربرد روش‌های تحقیق در حوزه علوم انسانی و تربیتی، از گذشته‌های دور همواره مد نظر دانشمندان بوده است، اما پیدایش مصداق علمی این کاربرد را باید از ابتدای قرن بیستم به بعد دانست. قرن بیستم را می‌توان فصلی دگرگون‌ساز، در ایجاد بنیادهای نوین تحقیقات و کاربرد آنها در حوزه‌های علوم انسانی و تربیتی تلقی کرد، چرا که در طی این مدت، در علوم انسانی و تربیتی تحقیقات وسیع و دامنه‌داری آغاز شد و به سرعت گسترش یافت؛ زمینه‌های مختلف این علوم کشف و بازشناسی گردید، علما و محققان فراوان گشتند، تعداد تحقیقات در حوزه‌های یادشده به نحوه شگفت‌آوری افزایش یافت و حاصل آنها در زمینه‌های مختلف علوم انسانی و تربیتی، اثراتی ماندگار بود که این روند، همچنان ادامه دارد.

متأسفانه در ایران، کاریست روش‌های علمی تحقیق، بالاخص بهره‌گیری از این روش‌ها در بررسی مسایل انسانی و تربیتی، سابقه چندانی ندارد و به همین سبب، منابعی که از سوی

محققان و مؤلفان در این زمینه‌ها نوشته شده و انتشار یافته‌اند، بسیار اندک می‌باشد. فراوانی و اهمیت مطالب و مفاهیم در زمینه‌های مختلف و متفاوت تحقیق علمی در علوم انسانی و تربیتی، آنچنان است که در یک مجموعه نمی‌گنجد و به همین لحاظ، مطالب این کتاب به اختصار بر «شناساندن اصول و روشهای علمی تحقیق» متمرکز گردیده و امید نگارندگان بر آن است که این مختصر بتواند محققان را در رسیدن به حقیقت مسایل و مطالب علمی کمک کند و احتمالاً، تصمیم‌گیربهای منطقی و عقلانی آنان را بر پایگاهی مستحکم استوار نماید.

در اینجا لازم می‌دانیم که از کلیه دانشجویانی که سالها با شرکت مفید خود، و با طرح سؤالات متعدد در غنی‌تر نمودن این کتاب ما را یاری کرده‌اند، به ویژه آقای سیدمحمد مهدی ضوابطی دانشجوی فوق‌لیسانس دانشگاه تربیت معلم که در روان‌سازی متن این کتاب کمک نموده‌اند، تشکر کنیم.

توفیق جویندگان حقیقت را از خداوند متعال خواهیم

عزت‌الله نادری

مریم سیف نراقی

تیرماه ۱۳۵۹

www.ketab.ir

پیشگفتار تجدیدنظر اول

با حمد و سپاس خداوند متعال که به ما توفیق اندیشیدن مجدد درباره کتاب «روش‌های تحقیق در علوم انسانی» را عنایت فرموده و نیز با تشکر فراوان از همه حقیقت‌جویان و دانش‌پژوهان، که با ایراد نکته‌ها و ابراز نظرات باارزش خویش ما را در رستارسازی مفاهیم اساسی «روش علمی کشف حقیقت و دانش نو» یاری داده‌اند، و با قدردانی مجدد از زحمات همکار محترم آقای سیدمحمد مهدی ضوابطی، تغییراتی تکاملی را در برخی از فصول کتاب حاضر به عمل می‌آوریم.

ناگفته نماند که هدف از تألیف این کتاب، بیان روش‌های تحقیق در علوم انسانی است و تأکیدی که بر «علوم تربیتی» شده، تنها به لحاظ وجود بارهای مثالها می‌باشد که از حوزه علوم تربیتی انتخاب گردیده است. خوشبختانه بسیاری از صاحب‌نظران علوم انسانی این نکته را تشخیص داده و کتاب مذکور را در سایر شعب علوم انسانی نیز تدریس نموده و تنها مثالها را مطابق با رشته و تخصص مورد تدریس خویش، تغییر داده‌اند.

به همین مناسبت، پس از گذشت کمتر از یک سال از بازگشایی دانشگاهها، چاپ اول کتاب حاضر نایاب گردیده، و مراجعات مکرر، ما را به انجام وظیفه تجدیدنظر و طبع کتاب رهنمون ساخت.

تجدیدنظر و تغییرات تکاملی که در کتاب لحاظ گردیده، حاصل نبردهای ذهنی ما با دوستان عزیز دانشجوی در مباحثه‌های مفید کلاسی بوده است. امید آنکه با بازگشایی دوره‌های کارشناسی ارشد و بهره‌گیری بیشتر از فصول پنجم و ششم این کتاب بتوانیم چاپهای بعدی آن را با تغییرات و اضافات غنی‌تری عرضه داریم.

عزت‌الله نادری و مریم سیف‌نراقی

آذرماه ۱۳۶۳

پیشگفتار تجدیدنظر دوم

فرستی را که خداوند قادر متعال به ما داد تا بتوانیم بار دیگر از این طریق با شما عزیزان قدرشناس و نکته‌سنج ارتباط برقرار کنیم، بسیار ارج می‌نهم و از این بابت بی‌نهایت شاکر هستیم.

نخست، با کمال تأسف و ملال باید عرض کنیم که در زمان تجدیدنظر اخیر دوست و همکار محترم و عزیز، مرحوم جناب آقای سید محمد مهدی ضوابطی در میان ما نیست و ما از نظرات ویراستاری ایشان در قسمتهای جدید محروم بودیم. امید است ایشان که همواره مردی سخت‌کوش و خوش‌فکر بودند در جوار رحمت حق مقامی بس والا داشته باشند، انشاءالله تعالی.

اما در باب تجدیدنظر اخیر باید به اطلاع برسانیم که غیر از تغییرات تکاملی که در قسمتهایی از کتاب منظور گردیده است، دو فصل جدید یکی با عنوان «نمونه‌گیری و چگونگی آن در تحقیقات علوم انسانی» و دیگری تحت نام «چگونگی ارزشیابی مقالات، گزارشات و رسالات تحقیقی» به کتاب اضافه شده است. انشاءالله این دو فصل و به‌ویژه فصل «چگونگی ارزشیابی مقالات، ...» بتواند در جهت تأمین نیاز به الگویی مناسب برای ارزشیابی فعالیتهای تحقیقاتی رو به افزایش کشور اسلامی ایران به لحاظ توجه به امر تحقیق و نیز گسترش برنامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری قدمی مثبت باشد.

به امید رحمت و بخشایش حق تعالی

هزرت‌الله نادری و مریم سیف نراقی

بهار ۱۳۶۸

پیشگفتار تجدیدنظر سوم

بارالها زبان و ذهنمان از حمد و سپاس به درگاه تو قاصر است و نمی‌دانیم چگونه شکرگزار رحمت تو باشیم که به ما فرصت عطا فرمودی تا بار دیگر رشد و اعتلای ذهنی را که به برکت الطاف بیکران تو عایدمان شده است، عرضه داریم.

عزیزان گرانقدر و نازک‌بین در تجدیدنظر اخیر غیر از اعمال اصلاحات چاپی، تغییرات تکاملی نیز در فصلهای اول، سوم و چهارم صورت گرفته و ضمناً در بخش «برای مطالعه و آشنایی بیشتر» فهرست کتابها و منابع مربوط به مباحث تحقیقی و مرتبط به آن از ۲۳ مورد به ۱۳۴ مورد افزایش یافته است. امیدواریم این خدمت ناچیز مورد قبول حق تعالی و نیز مورد استفاده شما بزرگواران قرار گیرد.

التماس دعا

عزت‌الله نادری و مریم سیف نراقی

بهار ۱۳۷۳

پیشگفتار تجدیدنظر چهارم

شکر بیکران به درگاه حق تعالی که برای پنجمین بار به ما فرصت داد در خصوص کتاب حاضر با شما عزیزان تیزبین، تمیزدهنده و فهیم ارتباط برقرار کنیم.

گرامیان ژرف‌اندیش نکته‌ای را که در پیشگفتار تجدیدنظر اول متذکر شدیم، این بار نیز مجدداً تکرار می‌کنیم که هدف از تألیف این کتاب بیان روشهای تحقیق و نکات اساسی مرتبط با تحقیق به‌طور اعم در علوم بشری و به‌طور ویژه در علوم انسانی (با ذکر مثالها و مصادیقی در علوم تربیتی) است. با خرسندی و مباحثات از این همه تفاهم و درک درست در جامعه علمی کشور، به استحضار می‌رسد که استادان محترم رشته‌های مختلف از جمله رشته‌های فنی مثل عمران و ... کتاب حاضر را مورد استفاده قرار می‌دهند و از آن در تدریس و تحقیق خویش و تنها با تغییر و تبدیل مثالها بهره می‌گیرند.^(۱)

لذا ما با درک این مهم، خود را ناگزیر می‌بینیم تا از هر لحظه برای اعتلای ذهنی خویش در خصوص این کتاب بهره جویم. بنابراین در تجدیدنظر اخیر غیر از اعمال اصلاحات چاپ قبلی، تغییرات تکمیلی در جهت درک بنیادی برخی از مفاهیم و مسایل تحقیق در مقوله‌هایی از جمله: فرض، انتخابهای اساسی در تحقیق، مراجع و منابع برای انتخاب موضوع تحقیق، محدودیتها در تحقیق، تحقیق عملی، تحقیقات مشارکتی، نمونه و عوامل مؤثر در تعیین حجم یا اندازه نمونه به‌عمل آمده است. همچنین در تکمیل پیوستها به‌ویژه در بخش «برای مطالعه و آشنایی بیشتر» فهرست کتابها و منابع مربوط به مباحث تحقیقی منتشر شده در زبان فارسی از ۱۳۴۰ مورد به ۱۷۸ مورد افزایش یافته است. امیدواریم این خدمت ناچیز مورد قبول حق تعالی و نیز مورد استفاده شما بزرگواران قرار گیرد.

محتاج دعای خیر

عزت‌الله نادری و مریم سیف نراقی

۲۸ تیر ۱۳۸۰

۱- «ابزار عمومی تحقیق»، تألیف علی فاخر (دکترای مهندسی ژئوتکنیک، استاد گروه مهندسی عمران دانشکده فنی دانشگاه تهران)، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.

پیشگفتار تجدید نظر پنجم

نمی‌دانیم چگونه مراتب شکرگزاری خود را به درگاه حق تعالی ابراز داریم و از همین نادانی خویش مسروریم، زیرا واژه‌ها را قاصر و راهکارها را ناقص می‌یابیم و تنها خاضعانه و متمرکز به او می‌اندیشیم و این لحظه‌ها را ارج می‌نهیم.

این بار که ایزد یکتا پس از نخستین انتشار کتاب حاضر برای پنجمین بار به ما فرصت عطا فرمود تا حاصل تجربیات و اندیشه‌های خود را به شرح زیر به حضور شما اندیشمندان عرضه داریم، بسیار خرسندیم.

همان‌گونه که مستحضر هستید، این کتاب برای اولین بار در سال ۱۳۵۹ منتشر گردید و تاکنون توسط ناشرین مختلف بیش از سی بار به زیور چاپ آراسته شده است. در آستانه تجدید نظر پنجم، ناشر کتاب نیز تغییر یافته و امید است این تغییر که به منظور دسترسی آسان‌تر به کتاب صورت گرفته است همراه با تغییرات تکاملی که در متن از نظر می‌گذرد، بیش از پیش موجب رضایت عزیزان را فراهم کند.

اما در خصوص تغییرات، نخست باید به اضافه شدن فصل جدیدی (فصل نهم کتاب حاضر) به نام «تفاوت‌ها و تشابهات تحقیقات کمی و کیفی» اشاره کنیم. زیرا، کم‌توجهی به این تفاوت‌ها و تشابهات سبب بروز مناقشات بی‌مورد و بیهوده در جامعه علمی و نهایتاً واماندن از درک درست «تحقیق علمی» است.

ثانیاً، توجه خوانندگان گرامی را به اضافات تکمیلی از جمله آنچه در خصوص تبیین و توضیح نوع‌بندی تحقیقات در فصل دوم آمده است، جلب می‌کنیم.

ثالثاً، آنچه باعث غرور ماست افزایش روزافزون منابع مکتوب به زبان فارسی در موضوع تحقیق و مباحث مرتبط با تحقیق است. اگر به جریان رشد این مقوله در نظام علمی و آموزشی کشور توجه شود، همان‌گونه که از چاپ‌های اول این کتاب بر می‌آید، در آن کتاب برای نخستین بار (در ایران) فهرستی از کتاب‌های موجود (تألیف یا ترجمه) در مبحث تحقیق و مطالب مرتبط ذیل

عنوان «برای مطالعه و آشنایی بیشتر» فراهم آمده بود؛ در آن سالها شمار این کتابها ذیل عنوان یادشده حداکثر بیست و چند مورد است. اما اکنون در این ویرایش شمار این فهرست به حدود ۳۰۰ عنوان کتاب مرتبط با مباحث تحقیق رسیده است که خود افتخاری است برای جامعه علمی کشور که در ظرف کمتر از سی سال درباره یک موضوع حدود سیصد کتاب توسط اندیشمندان همین مرز و بوم تألیف یا ترجمه شده است و به جرأت می‌توان گفت که برخی از این کتابها در سطح جهان به عنوان مرجع در موضوع تحقیق مطرح است. در خاتمه از تمام همکاران گرامی و دانشجویان عزیز که سالهای متمادی ما را در غنی‌سازی و رشد این محتوا یاری نموده‌اند، تشکر می‌کنیم.

التماس دعا

عزت‌الله نادری و مریم سیف نراقی

آذر ۱۳۸۵

www.ketab.ir

پیشگفتار تجدیدنظر ششم

در شروع نوشتن این پیشگفتار، احساسی وصف‌ناشدنی بر ما مستولی است که فقط «او» کم و کیف آن را می‌داند. لذا، در توضیح آن دم فرو می‌بندیم و تنها ذکر می‌کنیم «خدایا شاکریم». از آذرماه ۱۳۸۵ (تاریخ پنجمین تجدیدنظر این کتاب) تا کنون، در فرصتی که پیش آمد، کتابی را تحت عنوان «غفلتها و کاستیها در تحقیقات و مصادیق آنها»^(۱) به دو زبان فارسی و انگلیسی تقدیم جامعه علمی نمودیم. در این کتاب، با بهره‌گیری از نقد و ارزشیابی تحقیقاتی که در طول سالهای رونق‌گیری تحقیقات در کشور رسماً به ما ارجاع شده بود، ضمن توضیح صحیح و دقیق بخشهای مختلف یک تحقیق، مصادیق نادقیق و نادرست هر مورد همراه با نظر داوری عیناً ارائه شده است. این امر با اقبال عزیزان ژرف‌اندیش مواجه شده است و مطالعه آن را به کسانی که تمایل دارند حسب مصادیق، مفاهیم را تجربه کنند، توصیه می‌نماییم.

اما، در تجدیدنظر ششم کتاب فعلی، غیر از تلاش در جهت رفع اشتباهات چاپی و افزودن برخی نکات به مطالب قبلی از جمله: فراهم آوردن الگویی برای ارائه مقاله به صورت پوستر و نیز تهیه و تدوین دو برگه، یکی برای ارزشیابی مقالات «حاصل از تحقیق» و دیگری شایسته ارزشیابی مقالات «حاصل از اندیشه بر مطالعات و تجارب در موضوعی ویژه»^(۲) که همگی در فصل دوازدهم که تمرکز بر مقوله ارزشیابی فعالیتهای تحقیقاتی دارد، از نظر می‌گذرد.

علاوه بر موارد یادشده، فصل جدیدی تحت عنوان «مقالاتی درباب برخی ابهامات در تحقیق و مفاهیم مرتبط» به عنوان فصل دهم اضافه شده است که در آن، چند مقاله در انتظار نقد و نظر شما اندیشمندان خیراندیش است.

در پایان راجع به فهرست کتابهای آمده ذیل عنوان «برای آشنایی و مطالعه بیشتر در زمینه تحقیق به زبان فارسی» همان‌گونه که در پیشگفتارهای تجدیدنظرهای گذشته آمده است؛ این

۱ - نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم (۱۳۸۹) تهران: ارسباران.

فهرست از بیست و چند مورد در سال ۱۳۵۹ به حدود سیصد کتاب تا آذرماه ۱۳۸۵ افزایش یافته است. اکنون با بررسیهای انجام شده، با افتخار و با تشکر از همکاران تلاشگر و ارزشمند، به استحضار می‌رساند، شمار این فهرست از مرز هفتصد کتاب گذشته است. لذا، از یک سو به لحاظ پرهیز از حجیم شدن کتاب حاضر و از سوی دیگر به جهت دستیابی آسان به منابع از طریق راهکارهای مجازی، تنها به ذکر یکی از این منابع مجازی اکتفا می‌کنیم و عزیزان دانشور می‌توانند با کمترین هزینه، به این فهرست و کتاب دلخواه خویش دست پیدا کنند.

آدرس سایت خانه کتاب: www.KETAB.IR

التماس دعا

عزت‌الله نادری و مریم سیف نراقی

بهار ۱۳۹۲

www.ketab.ir

پیشگفتار تجدید نظر هفتم

خدا را شاکریم که بار دیگر به ما توفیق داد، حاصل یادگیریهای خودمان را در زمینه تحقیق تقدیم حضورتان کنیم.

قبل از توضیح در خصوص تغییرات تکاملی در کتاب پیش رو، تمایل داریم به قولی قدری درددل کنیم:

پیش از چاپ اول این کتاب (۱۳۵۹ هجری شمسی) در کتابهای محدود (کمتر از ۲۵ مورد) منتشر شده در زمینه تحقیق مطالب و اصطلاحاتی ناروا و نادقیق فراوانی چون «تحقیق کتابخانه‌ای»، «تحقیق مشاهده‌ای» و ... ملاحظه می‌شد. پس از نشر کتاب حاضر و پافشاری ما در توضیح مفهوم و جایگاه تحقیق در نزد علم و در جریان تولید علم، این اصطلاحات کم‌کم رنگ باختند. اما، متأسفانه اصطلاح‌آفرینان دست از جعل اصطلاحات بی‌بنیاد برنداشتند و بر اصطلاحاتی چون: «تحقیقات کمی»، «تحقیقات کیفی»، «تحقیقات توصیفی - تحلیلی»، «تحقیقات اکتشافی»، «تحقیقات توسعه‌ای»، ... و نیز ایجاد خلط در مباحثی چند، در متون مرتبط با تحقیق اصرار می‌ورزند.

لذا، در این پیشگفتار یک بار دیگر تلاش می‌کنیم با توضیح درست مفهوم و جایگاه تحقیق، توهمی بودن این اصطلاحات را آشکار کنیم. امید است عزیزان خواننده با ژرف‌اندیشی در این خصوص ما را یاری کنند.

در تابستان ۱۳۹۰ هجری شمسی در کارگاهی آموزشی در دانشگاه دیکن استرالیا قرار بود ما در خصوص کتاب تازه تألیفی مان تحت عنوان «غفلت‌ها و کاستی‌ها در تحقیقات و مصادیق آنها» توضیح بدهیم، یکی از استادان به جانشینی رئیس دانشکده علوم تربیتی، اداره‌کننده جلسه بود. ایشان قبل از شروع رسمی جلسه، گزارشی از برگزاری کنفرانسی در اروپا تحت عنوان «چه باید کرد تا استادان زن در دانشگاهها، بیشتر به انجام تحقیق مبادرت کنند؟» را مطرح کردند و اشاره داشتند: «مقدمات برگزاری این کنفرانس دو سال به طول انجامید و در آن مقالات

ارزشمندی ارائه شده است.» ضمناً، ایشان نیز مقاله‌ای داشته‌اند که همگی در سایت وی قابل دسترسی است^(۱).

هنگامی که نوبت سخن به ما رسید، با پوزش از همکاران حاضر در جلسه و نیز دو گروه دیگری که در دو واحد دیگر دانشگاه از طریق ویدئوکنفرانس در جلسه شرکت داشتند، درخواست کردیم قبل از توضیح ما در باب کتاب جدیدمان به سؤالی به مضمون زیر پاسخ دهند:

«به نظر شما در یک جامعه، متولی و اعتلادهنده علم کیست؟»

چند بار این سؤال، پرسش شد تا بالآخره یکی از شرکت‌کنندگان اعلام داشت: «عالم». آنگاه، ما با توسل به همین پاسخ کوتاه، توضیح دادیم، هر فردی که در زمینه‌ای از معارف بشری به درجهٔ اعلیٰ رسید، یا به سخنی دیگر مرجع و پاسخگوی سؤال‌های جامعه در حوزه‌ای تخصصی باشد، برای حفظ مرجعیت خویش و زنده نگهداشتن علمش ناگزیر از انجام تحقیق در همین حوزه از دانایی است. لذا تحقیق حرفه و پیشهٔ عالم است و اگر زن یا مردی به این درجه از اعلیٰ رسید، برای تحقیق نیازمند کمک ویژه‌ای نیست و رویکرد تحقیقی وی حسب ماهیت و مفهوم تحقیق، اصالتاً و ذاتاً «ترکیبی یا آمیخته» است. اما هدف او ممکن است «کاربردی» یا «بنیادی» یا «عملی» باشد و محقق برای انجام آن می‌تواند حسب ماهیت موضوع و هدف‌های تحقیق، امکانات و شرایط و نیز توانمندی‌های خویش، یکی از روش‌های انجام تحقیق را که در فصل‌های چهارم و ششم کتاب حاضر آمده است، انتخاب نماید و در جهت اعتلای علم خویش طی طریق کند.

اکنون با عنایت به توضیحاتی که از نظر گذشت، درخواست داریم به نکاتی که در ادامه ارائه می‌شود، با ظرافت عالمانه و اندیشه‌ای ژرف توجه فرمایید:

همان‌گونه که اشاره رفت، رویکرد تحقیقی عالم در هر زمینه تخصصی «آمیخته یا ترکیبی» است. لذا پافشاری صرف بر کمی یا کیفی بودن تحقیق، کاری عبث و گمراه‌کننده است. همچنین، اصطلاح «توصیفی - تحلیلی» صرفاً در کتابهای غیرمعتبری به چشم می‌خورد که متأسفانه مؤلف یا مؤلفان آنها در خصوص مفهوم و معنای هر یک از این واژه‌ها و نیز آنچه از ترکیب آنها حاصل می‌آید، به درستی نیندیشده‌اند. زیرا به قول مشهور «وقتی صد آمد، نود هم

نزد ما است». بدین معنی که اگر در سطح تحلیل هستیم، توصیف در آن مستتر است و اگر در سطح توصیف قرار داریم، بحث از تحلیل ناصواب است.

از سویی دیگر، بهره‌گیری از اصطلاح «تحقیقات اکتشافی» در زمینه‌های علوم انسانی نادرست است، زیرا مفهوم و معنای «اکتشاف» تأکید صرف بر «بود» یا «نبود» دارد. برای مثال، ممکن است در محلی معدن سنگ آهن کشف شود یا نشود. گاه نیز در نوشته‌هایی اشاره به «تحقیقات توسعه‌ای» شده است. بسیار بجای است که از جاعل این اصطلاح پرسش شود تحقیقات غیر توسعه‌ای کدام است؟ زیرا با قدری اندیشه و انصاف درمی‌یابیم که مفهوم توسعه در ذات فعل تحقیق وجود دارد. لذا یک صفت ذاتی نمی‌تواند مرجع تمیز و طبقه‌بندی باشد. همچنین در ادامه، برخی دیگر از مواردی که در کتابها و نوشته‌های مرتبط با تحقیق سبب خلط مبحث و بلا تکلیفی خواننده می‌شود، به اختصار ارائه می‌گردد:

الف. ناتوانی در تمیز و تشخیص سه مقوله متفاوت چون: «ادبیات یا پیشینه موضوع تحقیق»، «بیان مسئله» و «اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق»^(۱).

ب. ناتوانی در درک این نکته که توجه به داشتن چهارچوب و معیار عقلانی، نظم، دقت و مانند آن در امور، توصیه به کمی‌گرایی یا تحصیل‌گرایی نیست، بلکه سدی در مقابل اذهان هرج و مرج طلب و باری به هر جهت است.

ج. ناتوانی در درک این نکته که تمیز و تشخیص تحدیدها (محدودیت‌های خارج از اختیار محقق) و فرصت‌ها (محدودیت‌های در اختیار محقق) در حد ممکن و قبل از انجام هر امری، به‌ویژه در جریان یک تحقیق علمی، ضروری است.^(۲)

د. کمی تلقی کردن ریاضی و عدم تلاش در درک مفاهیم آن که سبب جعل داستان‌های خیالی و وهمی می‌شود. در حالی که به‌زعم فیثاغورثیان، یکی از طرق دست یازیدن به تزکیه نفس، همانا فراگیری جدی مبانی بنیادی و قواعد اصولی ریاضی است.

مرحوم مریم میرزاخانی در یک لوح فشرده که قبل از رحلتش ضبط شده است می‌گوید: «من از نسلی خوش اقبال بودم که توانست در شرایط ثبات پس از جنگ، تحصیل کند و به دبیرستانی

۱. برای مطالعه و درک دقیق‌تر به کتاب «غفلت‌ها و کاستی‌ها در تحقیقات و مصادیق آنها» (تجدیدنظر اول، ۱۳۹۷).

تألیف عزت‌الله نادری و مریم سیفی نراقی، نشر اسباران، رجوع شود.

۲. همان منبع.

خوب برود و به موضوع مورد علاقه‌اش یعنی ریاضیات، بپردازد.»

در واقع، این رضایت، حاصل چشیدن طعم زندگی در عالم ایده‌آل و متعالی ریاضیات، یعنی عالم کیفیات مجرد و سراسر هیجان است. در این معنا، ریاضیات جان و جوهره کل هستی است و زوال و نیستی در آن راهی ندارد. در حالی که، اغلب ما قادر به درک این معنا از ریاضیات نیستیم و در بهترین حالت، پای‌بند مجموعه‌ای از کمیات تقلیل‌یافته‌ایم که در این وادی، ریاضیات و قواعد آن را صرفاً علمی کمی تلقی می‌کنیم و تنها از آن در شمردن امکانات و ویژگی‌هایمان بهره می‌گیریم.^(۱)

حسب تجربه و کنکاش ذهنی ما در جمع‌بندی مطالب فوق‌الذکر، از خوانندگان و عزیزان دانش‌پژوه درخواست می‌شود هر مطلبی را که می‌شنوید یا می‌خوانید، در آن اندیشه فرمایید تا تمیز سره از ناسره مقدور شود.

شایان ذکر است که اصلاحات و مباحث تکمیلی در سراسر متن به‌ویژه در فصل‌های ۲، ۴، ۷، ۸، ۹، ۱۰، و ۱۱ انجام شده است. علاوه بر آن، بخش‌هایی از فصل دهم در قالب سه مقاله مجزا به زبان انگلیسی در مجلات معتبر به چاپ رسیده است و برخی از آنها تا آذرماه ۱۳۹۹ توجه بیش از بیست هیأت تحریریه جهانی را به خود جلب کرده است (در فصل دهم حسب مورد، آدرس و مشخصات مجلات ارائه شده است). ضمناً، با توجه به تأکید ما در کلاس‌های درس به عزیزان دانشجو، که قبل از مطالعه متن کتاب‌ها، حتماً به مطالعه پیشگفتار یا پیشگفتارهای آنان مبادرت کنند و برداشت‌های آموزشی و تربیتی خویش را صراحت بخشد، اکنون در پیوست شماره ۳، برداشت‌های آموزشی و تربیتی دو نفر از این اندیشمندان ارجمند ارائه می‌شود.

التماس دعا

عزت‌الله نادری و مریم سیف‌نراقی

آذرماه ۱۳۹۹